

پیداچوونه وهیه ک بو دیوانی نالی (شعر و لیکدانه وهی ماموستا مه لا عه بدولکه ریم موده پرپس) جه عفه ر قاره مانلی

کورتیه:

له ناو هه موو نه ته وه کاندای، ئه ده بی کلاسیک وه ک بناغه یه کی به هیز ناسراوه و ده کریت زوریک له به سه رهات و راستیه کانی میژوویی له ناو ئه م به شه ئه ده بییه، به تاییهت شیعی کلاسیک هه لئینجین. نالی وه ک یه که م پیشه نگی قوتابخانه ی بابان ناسراوه و کارتیکه ری له سه ر به شیکی به ربالا له شاعیرانی دوا ی خوی بووه. پیش ساغکردنه وه و لیکدانه وهی دیوانی نالی له لایه ن ماموستا موده پرپس، کۆمه لیک لیکۆله ر هه ولێ ساغکردنه وهی دیوانی نالیان دابوو، به لام سه ره رای هه ولێ شیاوی ئه و ماموستایانه، هیشتا ناته واوی و هه له له شیعه کانی نالیدا بابه تیکی دیاره. ئه نجامی ئه و توێژینه وهیه هۆی ده رخستنی چهند هه له یه کی رینووسی شیعی نالی له ئاستی وشه دا بووه. به شیک له هۆکاره کانی بوونی هه له ی رینووسی دیوانی نالی بریتین له: هاوشیه یی و نزیک شیه ی رینووسی به شیک له پته کان وه ک: ک، گ، و هتد، و ئه و پیتانه ی جیاوازیان ته نیا له نوخته دایه وه ک: «ب، پ، ت و هتد»، خراب خویندنه وه و هه له بیژه کردنی وشه بیانیه کان له لایه ن بنووسانی نوسخه کان که له زور دێدا لیکدانه وهی ناته واویش لی که وتۆته وه. له م توێژینه وهیه دا به پشت به ستن به پتیه ری په وانیه یی و زمانی هۆی دروستی وشه راست کراوه کان ده رپراوه. گرنگترین پیوه ر بۆ هه لپژاردن و له سه رتر بوونی وشه، یان ده سته واژه یه ک به سه ر وشه، یان ده سته واژه یه کی تر له شیعی کلاسیکدا پیوه ری په وانیه یی و ده کریت وه ک بنه ما و پیوانه یه ک بۆ ساغکردنه وهی شیعی کلاسیک پیناسه بکریت. ئه و لیکۆلینه وهیه جگه له روون کردنه وی رینووسی دروستی وشه و ده سته واژه کانی شیعی نالی و واتای دروستی شیعه کان، هۆی ده رکه وتنی وینه شیعییه کانی ناوازه ش بووه. شی کردنه وهی هۆکاره کانی دروستی وشه و دێره راست کراوه کان، له لایه ک ده رپر و سه لمینه ری مه ودا ی زور له نیوان وته ی شاعیر و بوچوونی ساغکه ره وهیه و له لایه کی تر ده رخه ری هۆکاری سه ره له دانی هه له له خویندنه وهی نوسخه خه تیه کانی دیوانی نالی بووه. وشه سه ره کییه کان: شیعی کلاسیک، ساغکردنه وهی زانستی شیعی نالی.

چکیده:

در میان تمامی ملت ها، ادبیات کلاسیک مانند زیربنایی محکم شناخته شده که می توان بسیاری از رویدادها و واقعیت های تاریخی را از آن، به ویژه در شعر کلاسیک فهمید و برداشت کرد. در ادبیات کلاسیک کُردی، نالی پیشاهنگ سبک شعری بابان شناخته شده است که تاثیرگذار بر بخشی گسترده از شاعران کلاسیک بعد از خود بوده است. موضوعی برجسته در دیوان نالی وجود اشتباهات نگارشی در سطح واژگان است. جدای از تلاش های استاد مدرس و دیگر مصححان در تصحیح دیوان نالی، هنوز کاستی های بسیاری در ضبط اشعار که بیشتر ناشی از نقص در قرائت نسخه ها و اشتباه در تلفظ و نگارش واژگان است وجود دارد؛ این امر در بیشتر بیت ها سبب شرح و بررسی نادرست هم شده است. در این پژوهش، بخشی از اشتباهات نگارشی واژگان فارسی و عربی شعر نالی به همراه دلایل و قراین بررسی و در بخشی دیگر شعرهای که به اشتباه به نام نالی در بخش فارسی ضبط شده اند؛ مورد بررسی قرار گرفته است. مهم ترین معیار در انتخاب و ترجیح واژه ای بر واژه ای یا تعبیری بر تعبیری دیگر در شعر کلاسیک، معیار بلاغی است. تصحیح دیوان شاعران کلاسیک بدون شناخت معیارهای بلاغی کاری ناتمام و نادرست است. در این پژوهش با تکیه بر معیارهای بلاغی چند بیتی از دیوان نالی مورد بررسی قرار گرفت و نتیجه ی پژوهش جدای از روشن ساختن شکل درست املا ی کلمه ها، سبب نمایان شدن تصویرهای شعری نادری از شعر نالی هم شد. بیان دلایل درستی کلمه های تصحیح شده، نشان از فاصله زیاد بین دیدگاه مصحح و از طرفی گویای اشتباه در قرائت نسخه های خطی دیوان نالی است.

کلید واژه: شعر کلاسیک، تصحیح علمی، شعر نالی.

١- پيشه كى

به تپه پرینی چاخ و سه رده مه جیاوازه كان و كيشه و به رهی زه مان، زۆر جار نوسخه ی سه ره كى نووسراوه ی پيشینیان بزر بوون، یان له ناو چوون و زیاتر ئه وه ی له به ره مه میك به ده ست ئیمه گه یشتوو به یه ك، یان چه ند نوسخه له و نوسخانه یه كه بنووسانی جۆراو جۆر له سه رده مه جیاوازه كاندا نووسیویاننه ته وه؛ به لام ئه و نوسخانه به ته واوی وه كه یه ك نین و له زۆر بابته دا له گه ل نوسخه ی سه ره كى نووسه رجیاوازیان هه یه. هۆی ئه و جیاوازییه و بوونی هه له كان به تایبته له دیوانی شاعیرانی کلاسیك به گشتی بۆ چ بابته گه لیك ده گه ریته وه؟

به هۆی درهنگ سه ره له دانی پيشه ی چاپ و بلاو كردنه وه ی كتیپ له ولاتانی رۆژه لات، پاشان له ناوچه كوردنشینه كان زۆربه ی په رتوو كه كان تا دووسه ت سال له مه و به ر به شیوه ی خه تتی بوون؛ ته نانه ت هه ن نوسخه گه لیكى خه تتی هیشتا چاپ نه كراون و له سووچی په رتوو ك خانه كاندا ترسی له ناوچوونیان هه یه. له پرۆسه ی نووسینه وه ی ده قه كۆنه كاندا بنووسان زۆر جار له یه ك پله ی زانستیدا نه بوون؛ یان ئاستی وشیارى و وردینیان نزم بووه؛ جار وایه كه متر خه م بوون و تووشی هه له خویندنه وه بوون؛ یان ته نانه ت تووشی ده ست تیوه ردان له ده قدا بوون؛ هه روه ها خاوه ن نوسخه كانیش به پپی زانست و ئاستی خویندنه واریان گۆرانكارییان له ده قدا پینك هیناوه كه زۆر جار ئه و گۆرانكارییانه به ته واوی هه ر هه له بووه. له لایه كى تر، بارودۆخی پامیاری كۆمه لایه تی، كولتووری، ئایینی و جیاوازی زه وق و سرشت و ... هتد، له م بابته تانه هۆی گۆرانكارى له نوسخه و ده قه كۆنه كاندا له كاتى نووسین، یان له سه رده مه كانى دواتردا بووه. زۆر كات ده سه لاتداران و بنووسانی په یوه ن دیداریش ویستوو یانه ئه و گۆرانكارییانه راست بنوین و لایه نی ئه ریینیان به له مین. ئه وه له حالێك دایه به شیك له توێژه رانی ئه ده بی و ساغكه ره وان و ته نانه ت هۆگرانی ئه ده بیش ئه و ناته واوی و ناړیکیه ی ده قه كۆنه كانیان بۆ گرینگ نه بووه و هه ولێكى به رچاو و شیایان بۆ ساغكردنه وه ی زانستی به ره مه كۆنه كانى ئه ده بی و میژووی نه داوه. بۆ زیاتر شی كردنه وه ی ئه و بابته سه ره تا پیناسه یه كى كورت له سه ر زانستی ساغكردنه وه و جۆره كانى ساغكردنه وه ی زانستی ده خه یه به ر باس و لیکدانه وه. له ئه ده بی كوردیدا مخابن ساغكردنه وه هه نوو كه به باشی نه ناسراوه و ته نانه ت بشیك له ره خه گران مه و دایه ك له نێوان زانستی ساغكردنه وه و نفیسار نابین.

ساغكردنه وه ی ده ق یه كێك له پيشه كۆنه كانى ئه ده بی و یه كه مین هه نگاو بۆ ئه نجامی توێژینه وه كانى میژووی و ئه ده بییه. له پرۆسه ی ساغكردنه وه دا، ساغكه ره وه ده قه كۆنه كان له سه ر بنه ماى نوسخه خه تته كان بۆ چاپ ساز و په رداخ ده كات. زانستی ساغكردنه وه، زانستیکه بۆ دیتنه وه ی ده قیكى نریك به ده قى سه ره كى كه له گه ل نووسراوه ی نووسه ر به ته واوی یه ك بیته؛ كه وایه به پیچه وانه ی بۆچوونی به شیك له ره خه گران ساغكه ره وه، هه له گری زانستی ده ق نییه؛ واته ئه گه ر له ده قیكى كۆن هه له و ناړاستیش هه بیته؛ هه رچه ند له لایه ن خودی نووسه ریشه وه بیته ساغكه ره وه ئیزنی نییه هه له كان راست كاته وه. هه روه ها ساغكه ره وه ناتوانیت خۆی له گه ل نووسه رى سه ره كى به

هاوبهش بزانی و به شیک له بیژه و دهسته واژه کان بگۆریت. له زانستی ساغکردنه وهدا به شیوهیه کی تۆکمه و له ڕینگه ی هه لسه نگاندن و به رامبه رکردنی دهق له گه ل نوسخه ی جی باوه، ساغکردنه وه ئه نجام ده دریت.

۲- زانستی ساغکردنه وه له سه ره تادا به دوو شیواز ئه نجام دراوه:

۲-۱- شیوازی هه لباردن:

له شیوازی ساغکردنه وه ی هه لباردن، به و پێیه ی هیچ نوسخه یه ک به ته واوی به سه ر نوسخه کانی تر له سه رتر و دروستتر ناسریت؛ دهقی کۆتایی له نیوان نووسراوه ی نوسخه جوړاو جوړه کاند، هه رکام دروستتر بیت هه لده بژدریت.

۲-۲- شیوازی سه رتری:

له م شیوازه دا کۆنترین نوسخه له نیوان نوسخه کانی تر دا ده کریته پالپشت بۆ ساغکردنه وه و زۆر به وردی و ئه مه گناسانه له پرووی ده نووسریته وه؛ بۆیه ساغکه ره وه هه ول ده دات تا کۆنترین نوسخه وه ده ست به ییت تا به پپی ئه و نوسخه یه ساغکردنه وه ئه نجام بدات. کۆنترین نوسخه، نوسخه یه که مه ودای زه مانی نووسینی له گه ل ڕیکه وتی کۆچکردنی خاوه ن به ره م له نوسخه کانی تر که متر بیت؛ به و هۆیه ئه گه ری ده ست تیوه ردان و گۆرانکاری و جیاوازی ئه و نوسخه یه له گه ل دهقی نووسراوه ی نووسه ر، یان شاعیر په چاو نوسخه کانی دواتر که متره. که وایه بۆ گه یشتن به ده قیکی پاراو و دوور له هه ر چه شنه گۆرانکاری و هه ل، ساغکه ره وه ده بی کۆنترین نوسخه ی وه ده ست به ییت تا له کاتی ساغکردنه وه دا هۆیه کی زانستی و پرووی بۆ په سه ند کردن، یان په ت کردنه وه ی وشه، یان دهسته واژه یه ک هه ییت.

۲-۳- له شیوازی سه رتریدا وه فاداری ساغکه ره وه سه باره ت به دهق به دوو شیوه ده سه لمیندریت:

۲-۳-۱- شیوازی زیده پویی:

به پپی ئه م شیوازه که مترین گۆرانکاری و ئال و گۆر له دهق، نه دروسته و نه ڕینگه پیدراوه؛ دهق به و جوړه ی هه یه ته نانه ت ئه گه ر هه لشی هه ییت ده نووسریته وه؛ به لام له په راویزدا ده ییت ئاماره به شیوه ی دروستی وشه و دهسته واژه کان بکریت.

۲-۳-۲- شیوازی مام ناوه ندنی: به پپی ئه م شیوازه نه ته نیا هه ل دیاره کانی دهق راست ده کریته وه؛ به لکوو ده ییت له په راویزدا ئاماره به وشه و دهسته واژه هه لکانیش بکریت (جهانبخش، ۱۳۷۸: ۳۱، ۳۰). له شیوازی ساغکردنه وه ی مام ناوه ندنی چۆنیتی هه لباردنی وشه و دهسته واژه کان بۆ دهق، ته نیا له سه ر بۆچوونی زۆرینه ی ساغکه ره وانی دهق، نه شیاوه و نه شیوازیکی زانستی و په سه ند کراو.

٢-٤- به پیتی سی پتوهر «هه‌لێژاردن» له پرۆسه‌ی ساغکردنه‌وه‌دا ده‌بی ئه‌نجام بدری‌ت:

٢-٤-١- پتوهری زمانی: به‌پیتی ئه‌و پتوهره‌ ساغکه‌ره‌وه‌ ده‌بی تارا‌ده‌یه‌ک زانیاری له‌سه‌ر باب‌ه‌ته‌کانی زمانناسی و ته‌نانه‌ت زانیاری له‌سه‌ر چونیتتی شیوازناسی و ئاستی زمانی چاخ، یان سه‌رده‌میکی دیاردا هه‌بیت و بزانی‌ت بۆ نموونه له‌ قوتابخانه‌ی باباندا سوودوهر‌گرتن له‌ وشه‌ بیانییه‌کان وه‌ک تاییه‌تمه‌ندییه‌کی دیاری شیعی‌ی ئه‌و قوتابخانه‌یه‌ ناسراوه‌ بۆیه‌ ئه‌و ده‌م به‌پیتی ئه‌و تاییه‌تمه‌ندییه‌ حوکم له‌سه‌ر وشه‌ و ده‌سته‌واژه‌کانی بیانی و واتا‌کانیان بدری‌ت. که‌وايه‌ ساغکه‌ره‌وه‌ ده‌بی به‌پیتی تاییه‌تمه‌ندییه‌کانی شیوازناسی هه‌ر چاخیک هه‌ولێ ساغکردنه‌وه‌ی نوسخه‌ کۆنه‌کان بدات.

٢-٤-٢- پتوهری ره‌وانبێژی: گرنگترین پتوهر بۆ هه‌لێژاردن و له‌سه‌رت‌ر بوونی دروستی وشه‌، یان ده‌سته‌واژه‌یه‌ک به‌سه‌ر وشه‌، یان ده‌سته‌واژه‌یه‌کی تر له‌ شیعی‌ی کلاسیکدا، پتوهری ره‌وانبێژییه‌. ساغکردنه‌وه‌ی شیعی‌ی کلاسیکی کوردی بێ کاریگه‌ریی ئه‌م پتوهره‌ نه‌ دروسته‌ و نه‌ ساغکردنه‌وه‌ی شیعه‌کانیش زانستیه‌. له‌ راستیدا ساغکه‌ره‌وه‌ی دیوانی شاعیرانی کلاسیک به‌گشتی له‌گه‌ڵ چه‌ند ئال‌و‌گۆرپ‌یک که‌ له‌ لایه‌ن بنووس و نووسه‌رانه‌وه‌ به‌ هۆکاری جو‌راو‌جو‌ری وه‌ک نه‌بوونی زانیاری ته‌واو له‌سه‌ر شیوازی شیعی‌ی شاعیران و تاییه‌تمه‌ندییه‌کانی شیوازناسی هه‌ر چاخیک ئه‌ده‌بی و هه‌له‌ خویندنه‌وه‌ی وشه‌، یان ده‌سته‌واژه‌کان له‌ دێرپ‌یک، یان ده‌قی‌کدا، پرو‌به‌پرو‌ویه‌؛ بۆ نموونه‌، له‌و دێره‌ی نالیدا به‌هه‌له‌ وشه‌ی «مول» به‌ واتای شه‌راب به‌ «مل» خویندراوه‌ته‌وه‌ که‌ هه‌چ هاو‌پێژه‌یه‌کی واتایی نیوان وشه‌ دیاره‌کانی ئه‌و دێره‌ و وشه‌ی «مل» نییه‌ و بوونی ئه‌م وشه‌یه‌ واتای دێره‌کی تووشی نارپ‌یکی و شیواوی کردووه‌:

ئهو فه‌وت و وه‌فاته‌ سه‌به‌بی عه‌هد و وه‌فاته‌

چوو ساعیقه‌یی به‌ردی عه‌جوز و گول و مل هات

(نالی، ١٣٧٨: ١٤٠)

هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای خویندنه‌وه‌ی ئه‌و دێره‌ وریایی و شاره‌زایی نالی له‌ ئافران‌دنی لایه‌نی جوانیناسی شیعه‌که‌ ده‌رده‌که‌و‌یت. به‌پیتی پتوهری ره‌وانبێژی، وشه‌کانی «گول، مول» له‌گه‌ڵ یه‌ک هاو‌پێژه‌ییان هه‌یه‌ و ده‌کریت ئه‌و باب‌ه‌ته‌ وه‌ک خوازه‌ش بناسریت؛ له‌ راستیدا ئه‌م هاو‌پێژه‌یه‌ پیکه‌ینه‌ری رازه‌ی جوانکاری «چاوله‌یه‌ک» ه‌ و به‌پیتی ئه‌م رازه‌یه‌ ده‌توانین واتای دێره‌که‌ به‌ دروستی شرو‌فه‌ بکه‌ین و به‌سه‌لم‌ینین ئه‌م وشه‌یه‌ «مول» بووه‌، نه‌ک «مل».

٢-٤-٣- پتوهری هزری - فه‌لسه‌فی: به‌پیتی ئه‌و شیوازه‌ ده‌کریت وشه‌، یان ده‌سته‌واژه‌یه‌ک سه‌رت‌ر له‌ ده‌ق، یان دێرپ‌یکی شیعی‌ی بناسریت که‌ له‌ واتادا ده‌ربری باب‌ه‌تیکی هزری- فه‌لسه‌فی دیار بووه‌؛ هه‌رچه‌ند پتوهری هزری - فه‌لسه‌فی به‌ راده‌ی پتوهری ره‌وانبێژی کاریگه‌ریی و گرینگ‌ی له‌ ساغکردنه‌وه‌ی ده‌قدا نییه‌، به‌لام‌ نزم‌تر له‌ پتوهری ره‌وانبێژی بۆ خویندنه‌وه‌ و ساغکردنه‌وه‌ی ده‌ق، به‌تاییه‌ت شیعی‌ی کلاسیک که‌ ره‌گ و ریشالێ هزری - فه‌لسه‌فی تان‌و‌پۆی دا‌پۆشیوه‌، ده‌توانیت کاریگه‌ریی هه‌بیت و پالپشتی ساغکردنه‌وه‌ی ده‌ق، یان شیعی‌ی شاعیران بیت.

۳- له لیكدانه وه کانی دواتر له سهر زانستی ساغکردنه وه، به گشتی چوار شیواز بۆ ساغکردنه وهی نوسخه کۆنه کان به فهرمی ناسراوه:

۱-۳- ساغکردنه وه له سهر بناخه ی نوسخه ی بنه ما

۲-۳- ساغکردنه وه ی هه لباردن

۳-۳- ساغکردنه وه ی میانه پڕۆ

۴-۳- ساغکردنه وه ی به راوردی (قیاسی)

له شیوازی ساغکردنه وه ی نوسخه ی بنه مادا، ساغکه ره وه نوسخه یه ک که به پیتی کۆنی و دروستی په چاو نوسخه کانی تر له سه رتره و به پیکه وتی کۆچی دوایی نووسه ری ده ق نزیکتره به نوسخه ی بنه ما ده ناسیت و وه ک بناغه ی ساغکردنه وه ی ده ق دیاری ده کریت. ساغکه ره وه له تۆماری ده ق هێچ جوړه گۆرانه کارییه ک ناکات و ده ق به و جوړه ی هه یه، ده نووسرپته وه. شایانی باسه جگه له «نوسخه ی بنه ما» که له روانگه ی ساغکه ره وه له نیوان نوسخه کانی جی باوه ری به ره مه ی کدا وه ک بپروا پیکراوترین نوسخه ده ناسریت؛ په نگه نوسخه گه لیکی تریش هه بن بایه خی زانستیان په چاو نوسخه ی بنه ما له پله ی دووه م و سیه مه دا بیت؛ ئەو نوسخانه به نوسخه ی جیگر، یان «به ده ل» ناسراون. ساغکه ره وه، ده قی «نوسخه ی بنه ما» له گه ل نوسخه ی «به ده ل» به راورد ده کات و له په راویزدا ئماژه به جیاوازییه کانی نیوان نوسخه کان ده کات. له شیوازی ساغکردنه وه ی هه لباردن دا به و پتییه ی هێچ نوسخه یه ک به ته واری به سه ر نوسخه کانی تر له سه رتر نییه؛ له نیوان نووسراوه جوړاوه جوړه کاند هه رکام دروستتر و ده ست لی نه دراوتر بیت وه ک بناغه ی نووسینه وه ی ده قی کۆتایی هه لده بژێردریت (هروی، ۱۳۸۰: ۴۳۷، ۴۳۸).

ساغکردنه وه به شیوازی میانه پڕۆ، له راستیدا لیکدراویک له شیوازی نوسخه ی بنه ما و شیوازی هه لباردن ه. سوودوه رگرتن له م شیوازه کاتیک دروسته که نوسخه ی سه رتر نه ئه وه نده بژاردیه که به سه ر نوسخه کانی تر دا گرینگی زیاتر بیت و وه ک بناغه بناسریت؛ نه ئه وه نده ش بی بایه خه که هاوشیوه و به راهه ری نوسخه کانی تر بژمێردریت و تیکه لاوی شیوازی هه لباردن بیت. له شیوازی میانه پڕۆدا، به پراده ی شیوازی نوسخه ی بنه ما له سه ر نوسخه ی سه رتر پیداکری ناکریت و ساخکه ره وه له هیزی شیوازی هه لباردن و دوورینی شیوازی نوسخه ی بنه ما سوود وه رده گریت (حمادی حائری، ۱۳۸۷: ۷).

شیوازی ساغکردنه وه ی به راوردی، کاتیک وه ک شیوازی بۆ ساغکردنه وه که لکی لی وه رده گیریت که ته نیا نوسخه یه ک له به ره مه یه ک هه بیت و دروستی و ده ست لی نه دراوی ئەو نوسخه یه ش تاراوه یه ک جیتی متمانه نه بیت. له م شیوازه دا ساغکه ره وه له هیزی گومان و به راورد بۆ هه لباردن و دیتنه وه ی وشه و ده سه ته وازه و نووسراوه دروسته کان که لک وه رده گریت. ئاشکرایه هیزی گومان و به راورد ته نیا له پیکه ی پاهیتان و زۆر خویندنه وه ی ده قه کۆنه کان و زانیاری وه ده ست هیتان له سه ر شیوازه جیاوازه کانی ئەده بی ده سه ته به ر ده بیت. به راورد کردن له پیکه ی

هه‌لسه‌نگاندن و پێک‌گرتنی ده‌ق‌کانی په‌یوه‌ندیدار له‌گه‌ڵ ده‌قی سه‌ره‌کی تایبه‌ت ئه‌نجام ده‌دری‌ت. له‌ زۆر ساغکردنه‌وه‌دا که تۆماری هیچ‌کام له‌ نوسه‌خه‌کان راست نانوێن و جێی متمانه‌ نین؛ دیسان ده‌بێت بۆ ساغکردنه‌وه له‌ شێوازی به‌راوردی سوود وهر‌بگرتریت (جهانبخش، ۱۳۷۸: ۳۵، ۳۷؛ عمادی حائری، ۱۳۸۷: ۵، ۶).

۴- پرسیاره‌کانی توێژینه‌وه

- ۱-۴- زانستی ساغکردنه‌وه باس و لیکدانه‌وه‌ی چ باب‌ه‌تیک ده‌کات؟
- ۲-۴- چ جیاوازییه‌ک له‌ نیوان زانستی ساغکردنه‌وه و لیکدانه‌وه و نفیساردا هه‌یه؟
- ۳-۴- هۆکاری ره‌نگدانه‌وه‌ی وشه‌کانی فارسی و عه‌ره‌بی له‌ زمانی شیعری شاعیرانی بابان چیه؟
- ۴-۴- هۆکاری بوونی به‌شیک له‌ هه‌له‌ی رېنووسی وشه‌ بیانییه‌کانی شیعری نالی بۆ چ باب‌ه‌تیک ده‌گرێته‌وه؟

۵- پێشینه‌ی لیکۆلینه‌وه

له‌سه‌ر شیعری نالی تا ئیستا کۆمه‌لیک توێژینه‌وه له‌ بواره‌کانی کۆکردنه‌وه، ساغکردنه‌وه، شه‌رح و لیکدانه‌وه، فه‌ره‌ه‌نگی وشه‌، هه‌لسه‌نگاندن و په‌خه‌ به‌ شێوه‌ی کتیب و وتار ئاراسته‌ی کتیبخانه‌ی کوردی کراوه؛ بۆ زانیاری زیاتر له‌سه‌ر توێژینه‌وه و نووسراوه‌کانی په‌یوه‌ندیدار به‌ شیعری نالی ئاماژه به‌ به‌شیک له‌م توێژینه‌وانه‌ ده‌که‌ین:

کتیبی «فه‌ره‌ه‌نگی نالی» نووسراوه‌ی مارف خه‌زنه‌دار. له‌و کتیبه‌دا هه‌م شیعره‌کانی نالی شه‌رح و لیکدانه‌وه‌یان بۆ کراوه؛ هه‌م بۆ وشه‌ و زاراوه‌کان شیعری نالی فه‌ره‌ه‌نگیک دانراوه. مه‌سه‌عود محهممه‌د دوو کتیبی «ده‌سته‌ودامانی نالی و چه‌پکیک له‌ گۆلزاری نالی» له‌سه‌ر شیعری نالی نووسیوه. له‌ کتیبی «چه‌پکیک له‌ گۆلزاری نالی» دا مه‌سه‌عود محهممه‌د به‌ که‌لک وهر‌گرتن له‌ زانستی کړونۆلوژی ده‌یه‌ه‌وێت ئه‌و پرووداوانه‌ی له‌ ژیا‌نی نالیدا پروویان داوه له‌ شیعره‌کاندا دیاری بکات و هیندیک هۆکار و تیپینی و پرسیار که له‌سه‌ر ژیا‌ن، شوینی ژیا‌ن و ئاواره‌یی نالی بووه، شی بکاته‌وه. له‌ «ده‌سته‌ودامانی نالی» هه‌ولی داوه شه‌رحه‌که‌ی مه‌لا عه‌بدولکه‌ریم موده‌ررپرس به‌پێی پروانگه‌ و بۆچوونی خۆی له‌سه‌ر شیعری وشه‌کانی شیعری نالی تاوتوێ بکات.

کتیبی «دوو چامه‌که‌ی نالی و سالم» له‌ نووسینی عه‌لاه‌ه‌ددین سه‌ججادی باسی دوو نامه‌ ده‌کات که له‌ نیوان نالی و سالم ئال‌وگۆر کراوه. هه‌ر دوو قه‌سیده‌که له‌ باری ئه‌ده‌بییه‌وه بایه‌خدارن. کتیبی «نالی له‌ کلاو‌پۆژنه‌ی شیعره‌کانیه‌وه» نووسراوه‌ی محهممه‌د مه‌لا که‌ریم. له‌و کتیبه‌دا هه‌ول‌دراوه شیعری نالی وه‌ک پێوانه‌یه‌ک بۆ ده‌رخستنی لایه‌نه‌ جو‌راو‌جو‌ره‌کانی ژیا‌نی لیک‌بدریته‌وه و به‌شیک له‌ نه‌ه‌ینییه‌کانی ژیا‌ننامه‌ی نالی ده‌ریخات. کتیبی «مشتیک له‌ خه‌رمانی بیر نالی» له‌ نووسینی ئیسماعیل فه‌ره‌ج. له‌م کتیبه‌دا توێژینه‌وه له‌ چه‌ند لایه‌نی ژیا‌ن و شیعری نالی کراوه؛ وه‌ک: که‌سایه‌تی نالی، پۆشنیری لای نالی، دا‌ه‌ینان لای نالی، زمان لای نالی و نالی له‌ پروانیکی کۆمه‌لناسیه‌وه. له‌ هه‌رکام له‌و به‌شانه‌ شیعره‌کانی نالی کراوه‌ته‌ ب‌ه‌مایه‌ک بۆ شو‌وه‌ی باسه‌کان. کتیبی

«نالی» له نووسینی ږیوار سیوهیلی. ئەو کتیبە له کۆمەڵنیک وتار له سەر نالی پیک هاتوو. بهشی یه که می بریتیه له وتاریک به ناوی «چه مکی مۆلۆژیا و جهانینی شیعی نالی»، بهشی دووهم بریتیه له وتاریک به ناوی: «مستوره له روانگه یه کی تره وه»، بهشی سیههم بریتیه له وتاریک به ناوی: «له ستایشی کهردا» و بهشی چواره می ئەو کتیبە بریتیه له وتاریک به ناوی: «شاعیریک له نیوان دوو تیک شکاندا». کتیبی «نالی له به لاغه وه بۆ مودپریتیه» له نووسینی ږیوار سیوهیلی. کتیبی «نالی و خویندنه وه کانی سهردهم» له نووسینی محهمهد صالح سووزهنی. ئەو کتیبە له چوار بهش پیک هاتوو و له هەر بهشیک شیعره کانی نالی به پتی یه کیک له تیۆرییه کانی سهردهمی تاوتوی ده گریت. ناوه روکی به شه کانی ئەو کتیبە بریتین له: «دیاردنه ناسی»، یان فنۆمۆلۆژیا ی شیعی نالی. له م به شه دا ههول دراوه به پتی ڤاڤه کاری نوو و جوړه کانی ږه خنه، وه ک: زماناسی فۆرمالیسم، بنه ماخواری، هیرمنۆتیک و ږه خنه ی کۆمه لناسی، دیهه ویت ږه خنه گران هان بدا تا دهقه کانی نالی بخویننه وه. نووسهر دوو دیارده ی ئانارشیزمی شاعیرانه، یان ڤاڤه کاری نوو به پتی ږوانگه و بۆچوونی وه گرتن (دریافت) له شیعره کانی نالی لیک ده داته وه. له بهشی دووهم «نالی و جوانیناسی کانت» شی ده کاته وه. بهشی سیههمی ئەو توپزینه وه به بریتیه له: «ویتگینیشتان و یارییه زمانیه کانی نالی»، له بهشی چواره میس «بنه ماخواری و خویندنه وه ی دهق» له شیعریه کانی نالی ده خاته بهر باس و لیکدانه وه.

کتیبی «ئیرۆتیک له شیعی نالیدا» نووسراوه ی زانا خهلیل. ئەو کتیبە له ههوت بهش پیک هاتوو. له و کتیبە دا تووخمه کانی ئیرۆتیک له شیعره کانی نالیدا دیاری کراوه و چهند بهشی کتیبە که تهرخان کراوه بۆ پرسی جهسته ی ژن و له بهشیکیش قه سیده ی مهستوره هه ره له سهر ئەو بابه ته تاوتوی کراوه. کتیبی «نالی له به لگه نامه کانی عوسمانیدا» له نووسینی هیمن عومه ره خوشناو. هیمن عومه ره له و سالانه ی دوایدا به شیوه ی به لگه نامه یی و دیکۆمینت له نیو به لگه نامه کانی عوسمانی و ږوژه لات ناسانی وه ک خوډزکو، له ژیان و شوینی ژیا نی نالی کۆلیوه ته وه. ئەو کتیبە زۆر زانیاری دیکۆمینتاری که بۆ ماوه ی سه د سال ږسگه لیک له سهر ژیا نی نالی دروست کردبوو، وه لام داوه ته وه. له ههشت بهش پیک هاتوو که هه رکام له به شه کان وه لام دانه وه ی ږس گه لیکن که توپزه ره که لکیان لی وه رده گریت و دواتر وه لامیان ده داته وه. ئەو ږرسیاران هه رکام به شیکیان بۆ دانراوه؛ وه ک: کتیبی نادیا ری نالی، نالی که ی کوردستانی جی هیشتوو؟. کتیبی «نالی له ده ره وه ی کوردستاندا» له نووسینی عه بدوللا حه داد.

بهشیک له وتار و توپزینه وه کانی زانستگایی وه ک نامه ی ماسته ره و دوکتۆرا له سهر دیوانی نالی بریتین له: وتاره کانی عه بدوللا خدر مه ولود (نالی و سوڤیگه ری و نالی و فه لسه فه)؛ دیا لیکتیکی بوون و نه بوون له شیعی نالیدا (تریفه محهمهد ئەحمه د)؛ مقایسه ی نوستالژی در اشعار حافظ و نالی (سروه فتاحی)؛ شیوازی هاوسه نگی له شیعی نالیدا (عطا اولیا یی)؛ شاعر نامور گُرد و زبان و ادب فارسی (سید اسعد شیخ احمدی)؛ بررسی فخر ادبی در دیوان متنبی و نالی (عبداله رسول نژاد، هادی رضوان، پیشوا ابراهیمی)؛ صور خیال در دیوان نالی (شهلا

مظهري؛ عشق و ریاستیزی در اشعار نالی (یدالله محمدی)؛ راست کردنه‌وه‌ی به‌شیک له هه‌له‌کانی دیوانی نالی، گۆفاری هه‌نار (جه‌عفر قاره‌مانی) و هتد. هه‌رکام له‌م توێژینه‌وانه له گۆشه‌نیگایه‌که‌وه‌ ڕووچوونیان بۆ دونیای شیعری نالی بووه؛ به‌لام شیعری نالی هه‌لگری توێژینه‌وه‌ و خوێندنه‌وه‌ی زیاتره و ته‌نانه‌ت کرانه‌وه‌ی ناوه‌ندیکی توێژینه‌وه‌یی و نالی ناسییه.

٦- ته‌وه‌ره‌ی سه‌ره‌کی توێژینه‌وه‌:

له‌ناو هه‌موو نه‌ته‌وه‌کاندا، ئه‌ده‌بی کلاسیک وه‌ک بناغه‌یه‌کی به‌هێز ناسراوه و ده‌کریت زۆریک له‌ به‌سه‌ره‌ات ڕووداو، بارودۆخی کۆمه‌لایه‌تی، ڕامیاری، کولتووری، خه‌لک‌ناسی و ته‌نانه‌ت به‌شیک له‌ ڕاستیه‌کانی می‌ژووپی له‌ ناو ئه‌ده‌بی کلاسیک، به‌تایه‌ت شیعری کلاسیک هه‌لنچین. له‌ ئه‌ده‌بی کوردیدا هه‌نووکه له‌ ناوه‌ندکانی توێژینه‌وه‌یی هه‌ولیکی شیاو بۆ نۆژن کردنه‌وه‌ی ئه‌و به‌شه‌ گرنگه له‌ ئارادا نه‌بووه و خوێندنه‌وه‌یه‌کی نوی بۆ ئه‌ده‌بی کلاسیکی کوردی، به‌تایه‌ت شیعری کلاسیک ئه‌نجام نه‌دراوه. له‌ می‌ژووپی ئه‌ده‌بی کلاسیکی کوردیدا، نالی وه‌ک یه‌که‌م پێشه‌نگی قوتابخانه‌ی بابان ناسراوه که کارتیکه‌ری له‌سه‌ر به‌شیکی به‌ربلای له‌ شاعیرانی دوا‌ی خۆی بووه. هه‌رچه‌ند ناوه‌نده‌کانی چاپ و بڵاو کردنه‌وه‌ی کتیب وه‌ک هه‌موو ولاتانی تر له‌ کوردستان دره‌نگ ده‌ست به‌کار بوون، به‌لام سه‌ره‌رای ئه‌و کیشه‌یه‌ش له‌ ماوه‌یه‌کی کورتدا له‌ لایه‌ن کۆمه‌لێک توێژه‌ر ئه‌رکی ساغکردنه‌وه‌ی دیوانی شاعیران و چاپ و بڵاوکردنه‌وه‌ی نوسخه‌ کۆنه‌کان له‌ ئه‌ده‌بی کوردی ئه‌نجام درا. دیوانی نالی پێش چاپ و بڵاوکردنه‌وه‌ی شه‌رح و لیکدانه‌وه‌ی مه‌لا عه‌بدولکه‌ریم موده‌ڕپرس و فاتح و محه‌ممه‌دی کو‌ری چه‌ند جارێک له‌ لایه‌ن چه‌ند لیکۆله‌رانی شیعری کوردی ساغکراوه‌ته‌وه. له‌ پێشه‌کی دیوانی نالی، بڵاوکراوه‌ی په‌خشانگای کوردستان فاتح مه‌لا که‌ریم ده‌لێت: "پێشتر له‌و چاپه‌ی دیوانی ئیمه، دیوانی نالی له‌ سالی ١٩٣١ له‌ لایه‌ن کوردی مه‌ریوانیه‌وه و سالی ١٣٢٧ له‌ لایه‌ن عه‌لی موقبيله‌وه له‌ سه‌نه چاپ و بڵاو کراوه‌ته‌وه؛" پاشان له‌ لایه‌ن گیو موکریانێ توێژه‌ر و نووسه‌ری ناسراو، دیوانی نالی کۆکراوه‌ته‌وه و چاپ بووه.

دوا‌ی بڵاوبوونه‌وه‌ی ئه‌و دیوانانه‌ی نالی، جارێکی تر له‌ لایه‌ن مامۆستا مه‌لا عه‌بدولکه‌ریم موده‌ڕپرس و فاتح عه‌بدولکه‌ریم شیعری نالی به‌ پشت‌به‌ستن به‌ چه‌ند نوسخه و ده‌ست‌نوس ساغکراوه‌ته‌وه، به‌لام سه‌ره‌رای هه‌ولێ شیاوی ئه‌و مامۆستایانه بۆ ساغکردنه‌وه و لیکدانه‌وه‌ی دیوانی نالی، هێشتا شیعری نالی ناته‌واوی و هه‌له‌ جا چ هه‌له‌ی لیکدانه‌وه‌یی بیت، یان هه‌له‌ی ڕێنوووسی به‌ روخسارییه‌وه دیاره. له‌ پێشه‌کی دیوانی نالی به‌ڕێز فاتح عه‌بدولکه‌ریم ئاماژه‌ی کردووه بۆ ساغکردنه‌وه‌ی ئه‌و دیوانه له‌ نوسخه ده‌ست‌نوسه‌کانی مه‌لا موحه‌ممه‌د چروستانی و مه‌لا عارف چنگینیانی و سێ که‌شکۆل که له‌ لایه‌ن شیخ عه‌لی قه‌ره‌داغی به‌ ده‌ستی گه‌یشته‌بوو؛ که‌لکی وه‌رگرتووه، به‌لام وه‌ک خۆی ده‌لێت نوسخه‌کانی له‌باری لیکدانه‌وه‌ زۆر به‌ دڵ نه‌بووه. لی‌ره‌دا جێی خۆیه‌تی ئاماژه

بەم بابەتە بکریت کە زانستی ساغکردنەووە جیاواز لە شەرح و لیکدانەووە و لە ساغکردنەووەدا هەر جۆرە لیکدانەووەیە ک دروست نییە. ساغکەرەووە وەک کەسیکی ئەمەگناس و وەفادار ئیزنی گۆرانکاریی پێ نەدراوە.

ئەم توێژینەووەیە لە دوو بەش پێک هاتوو؛ لە بەشی یەکەمدا، بە کورتی ھۆکارەکانی ڕەنگدانەووەی وشەکانی فارسی و عەرەبی لە شیعری شاعیرانی قوتابخانەی بابان تاوتوێ دەکریت. لە دیوانی نالیدا، بابەتیکی زۆر دیار بوونی ھەڵە و ڕینووسی ئەو وشە فارسییانەیە کە لە زۆر دیاردە لیکدانەووەی ھەڵەشی لێ کەوتۆتەووە. پاشان لە بەشی دووھەمدا، بەشیکی لە وشە بیانییەکانی دیوانی نالی (شەرح و لیکدانەووەی مەلا عەبدولکەریم مودەرریس بلاقراوەی کوردستان) کە بە ھەڵە لە دیاردەکاندا جێ کەوتوون، راست کراونەتەووە.

١-٦- بەشی یەکەم: ھۆکاری ڕەنگدانەووەی وشەکانی فارسی و عەرەبی لە شیعری شاعیرانی قوتابخانەی بابان

بابەتیکی دیار لە شیعری شاعیرانی بابان و بەتایبەت شیعری نالی، بوونی وشەکانی فارسی و عەرەبی کە لە زۆر دیاردە بە ھەڵە نووسراون و لیکدانەووەی ھەڵەشیان لێ کەوتۆتەووە. ئەو تاییبەتمەندییە تەنیا بە قەواری شیعری نالی نەپراوە، بەڵکو بەشیکی لە دیوانی شاعیرانی کلاسیک تووشی ئەو بەسەرھاتە تالە بوو. زمانی کوردی وەک زۆربەی زمانە زیندووەکانی دنیا تووشی تیکەلای لە گەڵ زمانەکانی دیکە بوو.

لە سەدەی سێزدەھەمدا، شۆرشیکی ئەدەبی نوێ لە ئاکامی کۆمەڵیک ھۆکاری سیاسی، کولتووری و ڕۆشنییری و ھتد، لە بەستنیکی تاییبەت کە خاوەن شەقێکی دیار و جیاوازی لە ئەدەبی کوردیدا دیتە ڕسکان. ئەو شۆرشە ھۆی دەرکەوتنی قوتابخانەیەکی کلاسیکی شیعری بوو کە لە ئەمارەتی باباندا سەری ھەڵدا. شیعری قوتابخانەی بابان بە ھەول و تیکۆشانی یەکەم ئالاھەلگری ئەو قوتابخانەیە، واتە نالی لە ئەدەبی کوردیدا پێناسە کرا. بەھۆی دەرکەوتنی دوو نیوچە دەسەلاتی کوردی بابان و ئەردەلان تا ڕادەیەکی شێوێ ژیان و بیر کردنەووەی خەلک دەگۆردریت و شارە کوردنشینەکان ئاوەدانتر دەبنەووە، بێ گومان ئەم گۆرانکارییانە لە سەر دەقە ئەدەبییەکان شوێندانەر بوون. بابانەکان توانیان خۆیانەووە و فەقی حوجرەکان لە دەوری خۆیان کۆ کەنەووە و شارە کوردنشینەکان ئاوەدانتر و گەورەتر بکەنەووە. زۆری شارەکانی کوردستان بە زاراوەی سۆرانی دەئاخفتن. مەکوێ خانەقا و دیھات بۆ شار و حوجرە میزگەوت دەگۆردریت. ئەو بارودۆخە نوێیە بەستنیکی دەخولقینیت کە زاراوەی ئەدەبی لە گۆرانی، واتە ھەورامی وردەوردە بۆ سۆرانی و فۆرمی شیعری لە جووت سەرەووە بۆ غەزەل و کیشی شیعری لە پێگەیی بۆ ھەرووزی بگۆردریت و لە ئاکامدا شیعری کوردی تووشی گۆرانیکی بنەمایی بیت (قارەمانی، ١٣٩٨: ٢٤٠).

لە ئاستی زمانیدا، دیاردە زۆر سەرنج ڕاکیش لە شیعری شاعیرانی بابان، ڕەنگدانەووەی وشە و زاراوەکانی فارسی و عەرەبییە. گەرچی پێژە و ئاستی ئەو بەکارھێنانە تا ڕادەیەکی جیاوازی، بەلام ئەو کارتیکیەرییە زمانی عەرەبی و بەتایبەت زمانی فارسی لە سەر زمانی شیعری ئەو بەریی شیعری کوردی، بابەتیکی حاشا ھەلنەگرە. بوونی ئەو دیاردە ئەوھەمان بۆ ڕوون دەکاتەووە لە شیعری شاعیرانی باباندا بەکارھێنانی وشە و زاراوەی بیانی نە تەنیا

خاڵێکی نەڕێنی نەبوو؛ بەلکوو بەجۆرێک نواندنی دەسەڵاتی شیعری شاعیر و تەنانەت شانازی کردنیش بوو (ناری، ۱۳۸۳: ۹)، نالی راستەوخۆ لەم دێڕەدا، ئەو ئیددیعیایە دەسەلمێت:

فارس و کورد و عەرەب هەر سیم بە دەفتەر گرتوو
نالی ئەمەپرۆ خواوەنی سی مۆلکە، دیوانی هەیه

(نالی، ۱۳۷۸: ۵۸۲)

هۆکاریکی تری پەنگدانەوهی وشەى فارسی و عەرەبى لە زمانى شیعری شاعیرانى باباندا ئەوەیە کە بەهۆی ئەوەی وانهکان بە زمانى فارسی و عەرەبى بوون، خۆیندکاری کورد هەر لە سەرەتادا دەکەوتە بەر کاریگەریی ئەو زمانانە. ئەم نەڕیتە وێرای قازانجی فێربوونی زمانەکانى تر و کردنەوهی دەرگای زمان و وێژەى نەتەوهکانى تر کاریگەرییان لەسەر گۆڕپینی بەرەبەرەى زمانى خۆیندکاری کورد بوو و ئەم بابەتە لە دواتردا هۆی دوورکەوتنەوه شاعیرانى ئەو بەرەیه لە زمانى ئاسایى کۆمەڵگای کوردی بوو. لە لایەکی تر، شاعیرانى قوتابخانەى بابان بە مەبەستى تاقیکردنەوهی خۆیان لەم بوارەدا هەولیان داو ئەزموونەکانى ئەو وێژانە بگوازنەوه ناو ئەدەبى کوردی بەلگەش بۆ سەلماندنی ئەو ئیددیعیایە دیوانى شاعیرانى کلاسیکی کوردیە کە بەشێک لە شیعەرەکانیان فارسییە. بەهۆی فەرمى بوونی زمانى فارسی لە ناوچە کوردنشینەکان، بەتایبەت پڕۆژەهەڵاتی کوردستان، ئاسایە لە وەها بارودۆخێکدا زمانى فارسی کاریگەریی لەسەر زمانى کوردی بێت. زۆربەى شاعیرانى ئەم قوتابخانەى مامۆستای ئایینی بوون و خۆیندنیان لە حوجرە و بە شێوەى فەقیهەتى دەست پێ کردوو؛ بۆیە زیاترین زانیاریان لەسەر شەرع و ئایینی ئیسلام هەبوو و سەرف و نەحوى عەرەبى و زانستى پەروانپێزى و چەمک و زاراوەکانى لۆژیک، سۆفیگەرى و هتد، زیاتر لە شیعەرەکانیاندا پەنگى داوێتەوه؛ پەنگە هەر ئەو تاییەتمەندییە هۆی دەرەنگ تێگەشتن لە شیعری شاعیرانى ئەو بەرەیه بێت؛ وەک نالی خۆی دەلێت:

عوومریکە بە میزانى ئەدەب توحفە فرۆشم

زۆرم وت و کەس تێى نەگەیی، ئێستە خەمۆشم

(نالی، ۱۳۷۸: ۲۹۰)

بۆیە ئەو زمانانە لە پێگەى خۆیندنی ئایینیەوه کاریگەرییان لەسەر زمان و وێژەى ئەو قۆناغەى شیعری کوردی بوو. بەپێى خۆیندەوهی دیوانى شاعیرانى ئەو قوتابخانەى دەرەکەوێت لەو سەردەمەدا هۆنێنەوهی شیعەر بە زمانى فارسی، عەرەبى و تورکی باو بوو و تەنانەت بەشێک لە پەرخەگرانی ئەو سەردەمە بە کوردی شیعەر نووسینیان بە لاوازای هەستى شاعیر ناساندوو؛ بۆیەش شاعیریکی وەک نالی لە وەلامیاندا دەلێت:

تەبعی شەكەرباری من كوردی ئەگەر ئینشا دەكا
ئیمتیحانی خوێه مەقسوودی لە عەمدا وا دەكا

(نالی، ۱۳۷۸: ۱۰۲)

ئەو چەند دێره سەلمێنەری شانازی کردنی نالی بە زمانی کوردییە و بە گشتی نووسین بە زمانی کوردی وەك ئەركێکی نەتەوویی ناوی دەبا و پێناسەی دەكات. بە لای پەرخە گرانبە پەنگە دەبوو لەو سەرەمەدا شیعەر تەنیا هەر بە زمانی عەرەبی، یان فارسی بنووسرێت؛ نالیش لەو بیرۆکانە گەشتوو و هەوڵی ئەوێ داوای زمانی کوردیش بێنێتە ریز و ئاستی زمانەکانی دیکەى دنیا و بیکات بە بەلگەى مانەو و دەوڵەمەندی زمانی کوردی.

۶-۲- بەشی دووهم، پاست کردنەوێ چەند هەڵەبەکی شیعری نالی:

لەنێو شاعیرانی قوتابخانەی باباندا زمانی شیعری نالی زیادەتر لە شاعیرانی تر تێکەڵ بە زمانەکانی فارسی و عەرەبی بوو. دەکرێت ئەو دیاردەیه وەك دیاردەیهکی شیوازناسی شیعری نالی بناسرێت. لەم تەوێردا چەند هەڵەى شیعری نالی، بەتایبەت هەڵەى پێنووسی وشە بیاڵێکەکانی شیعری نالی کە بە هەڵە لە دێرهکاندا جێکەتوون؛ شروڤە دەکەین. نزیکى شیوێ پێنووسی بەشێک لە پێتهکان وەك: د، ز، ک، گ، و... هتد، و هاووشیوێ پێنووسی ئەو پێتانی جیاوازیان تەنیا لە نوخته دایە وەك: «ب، پ، ت، ج، چ، ح، خ، ر، ز، ژ، س، ش» لە سەرەتا و ناوەندی وشەکاندا و پاک بوونەوێ وشە و پێتهکان لە نوسخەکاندا دەکرێت وەك هۆی سەرەلێدانى بەشێک لە هەڵەى پێنووسی ئەو جۆره وشانە لە دیوانى شاعیرانى کلاسیک ئاماژەى پێ بکری.

لە چاوانم هەتا کەى قەترەقەترە خوین دەکەى ئەى دۆست!

کوا ئەم عەهد و پەیمان و وەفا کابیتە، باز!

(نالی، ۱۳۷۸: ۹۳)

لەم دێرهدا، وشەى «کابین» بە بنج وشەیهکی فارسییە و واتای «مارهیی» هەیه و لەم دێردا هەر بەم واتایە لێکدانەوێ بۆ کراوە کە هیچ هاوڕێزیهکی لەگەڵ وشە سەرەکییهکانى ئەو دێره نییه و دروستەکەى «کابین» هە. بەپێى پێنووسی کۆن «کابینتە» کورت کراوەى «کە ئابینتە» یە؛ وشەى «کابینتە» لەگەڵ عەهد، پەیمان و وەفا لەبارى واتاییهوه هاوڕێزیهی هەیه. ئەم هاوڕێزیهی پێکھێنەرى رازەى جوانکاری «چاولهیهک» هە و بەپێى ئەم رازەیه دەتوانین واتای دێرهکە بە دروستى شروڤە بکەین و سەلمین ئەم وشەیه لە راستیدا «کابین» نییه و «کابین» هە؛ لە لایهکی تر، وشەکانى «کابین و کابین» تەنیا لە پێتهکانى «ب و ی» ناوەراستدا جیاوازیان هەیه؛ نزیکى شیوێ پێنووسی پێتهکانى «ب و ی» هۆى هەڵەى پێنووسی ئەو دوو وشەیه لە نوسخە کۆنەکاندا بوو.

نالی له بهرامبهر بئ بهزه یی دل به ره که ی دپته په یث و ده لیت: ئه و وه فا و عه هد و په یمانه ی که ئایین و پری و پره سمت ده رخه ری وه فا و ئه مه گناسیت بوو، چی به سه رهات و ئیسته کوانی؟ به گۆرینی وشه ی «کابین» دپره که له باری واتایه وه دروست ده بیت.

ئه و فهوت و وه فاته سه به بی عه هد و وه فاته

چوو ساعیقه یی به ردی عه جووز و گول و مل هات

(نالی، ۱۳۷۸: ۱۴۰)

له شیعی نالیدا توێژه ران به هه له وشه ی «مول» یان به «مل» لیکداوه ته وه. له فرهه نگی فارسیدا وشه ی «مول» واته «شه رابی تری» وشه یه کی ناسراوه و له شیعی فارسیدا زور به کار هاتووه، له م دپره دا، وشه کانی گول، مول هاوړیژه بیان هه یه و به پپی ئه م هاوړیژه ییه واتای دروستی دپره که ده رده که ویت.

گه ر ئه شرف و مه حبووبه، یوسف کوړی یه عقووبه

کچ بوو به خریداری، یه عنی که زوله یخا کچ

(نالی، ۱۳۷۸: ۱۶۶)

له م دپره دا، له سه ره تایی بایی یه که مدا وشه ی «گه ر» هاتووه که هه له یه و به پپی وشه ی سه ره تایی بایی دووه م که «کچ» ه و بنه مای سه ره کی هۆنینه وه ی شیعه که که له سه ره سفی «کچ و کوړ» ه، ئه م وشه یه ده بی بکریته «کوړ» و به م راست کردنه وه یه واتای دپره که ش ته و او و کامل ده بیت.

چاوی هه مپه نگی گولی، مه سستی شه و و پوژن مه دام

یه که له نه شکوفته ی به نه فشه، یه که له نه یلوفه ر ده کا

(نالی، ۱۳۷۸: ۱۰۶)

له م دپره دا «مه دام» به هه له نوو سراوه و مه به ست «مودام» ه که له بنه مادا وشه یه کی عه ره ییه و له فرهه نگی فارسیدا واتای «هه میشه و شه راب» ی هه یه. هه ر له م دپره دا، «نه شکوفته» واتای نه پشکووتووی هه یه و مه به سستی نالی «نه شکوفته» بووه. له م دپره دا، «نه یلوفه ر» هاتووه و مه به سستی شاعیر گولی «نیلووفه ر» بووه که به هه له له دپره که دا نوو سراوه.

زاییته ی ته به م سواره ئیدیعیای شاه ی هه یه

موخته شه م دیوانه، داوای ته ختی خاقانی ده کا

(نالی، ۱۳۷۸: ۹۹)

لەم دێرەدا، لە سەرەتای بآلی یەكەمدا وشەى «زاییتە» بە واتای تەبیعیەتى بە زەوق و پێك و پێك لە لێكدانەوهكاندا هاتوو، دروست ئەوەیە ئەم وشەیه بکریته «زاییتی تەبع» بە واتای ئەفسەرى تەبع كە شوبهاندنێكى خەياليیه و هۆى بههێزتر بوونی لایەنى جوانیناسى دێرەكەشە. «زاییت» وشەیهكى عەرەبییه و واتای: ئەفسەر، یان پۆلیس و پراویژکاری ههیه و بهم واتایه زیاتر له گەل وشەكان و واتای سەرەكى دێرەكە هاوڕێژیی دەبێت تا «زاییتە» بە واتای تەبیعیەتى بە زەوق و پێك و پێك.

خاکی بەرى پێت هەم گۆل و هەم گۆل بە سوروشکم
وەقتى غەم و شادی ئەوه کردوومه بەسەردا

(نالی، ١٣٧٨: ٧٦)

لەم دێرەدا وشەى «سوروشک» بە هەلە جێكەوتوو و دروستەكەى ئەوەیە بکریته «سروشک» كە لە بنجدا وشەیهكى پەهلەوییە و واتای فرمێسكى ههیه.

بەزاهیر گەر مەگەسدارە، بە باتین سەد چەمەنزارە
بە سوورەت یەك بە یەك خارە، بە مەعنا سەد گولستانە

(نالی، ١٣٧٨: ٥٠٠)

لەم دێرەدا، وشەى «گولستانە» هەلەى پێنووسى ههیه و بەم شیوەیه لە گەل سەرەواى گشتى شیعرەكەش خۆیندەوهى نییه و دروستەكەى ئەوەیە بکریته «گولستان» كە بەم شیوەیه لە گەل سەرەواى شیعرەكەش زیاتر گونجاوى دەبێت.

چ شەو، چ پۆر؟ وەها كورتى لەهو و لەعب و میزاح
كە هەردوو وەك یەك چوون بە نەغمەیی بەم و زیر

(نالی، ١٣٧٨: ٢١٥)

لەم دێرەدا، «یەك چوون» هەلەى پێنووسى ههیه و بەهۆى دەرپرینی شوبهاندنێك كە پێك هاتوو، دەبێت ئەو دەستەواژەیه «یەك ئەچوون» بێت و بەم شیوەیه كیشى شیعرەكەش دروست و پێك دەبێت.

ئەگەر خوینم دەرپێژى تۆ، ئەوه تیغ و ئەمیش گەردن
ئەگەر بنیادی پەیمان، دەستى من دامپێتە، باز!

(نالی، ١٣٧٨: ٩٢)

لەم دێرەدا وشەى «بنیاد» بە واتای: بناغە و بنەرەت بە هەلە نووسراوه و گومان لەوەدا نییه نالی «بنیاد» ی مەبەست بووه و دروستە هەر «بنیاد» یش بنووسرێت و بێژە بکریت.

گولشنه وه کوو به زمیکه که ئاحادی هوزاری
بو تاقه گولیکی گهیییه روتبهیی میئات

(نالی، ۱۳۷۸: ۱۴۲)

لهم دپردها، «هوزار» به ههله نووسراوه و مه بهست «ههزار» ه که وشهیه کی فارسییه و واتای بولبولی ههیه.
نه خلی سه مه و مایه بو ده ولته تی دنیا کچ
کوړ زیبی ده بوستانه، کچ شه معی شه بوستانه

(نالی، ۱۳۷۸: ۱۶۴)

لهم دپردها، دوو وشهیی «ده بوستانه و شه بوستانه» به ههله نووسراون و دروست ئه وهیه ئه دوو وشهیه بکریته
«دهستان و شهستان» که هه دوو وشهیی فارسیین و به ته رتیب واتای «قوتابخانه و شوینی حه سانه وه» یان ههیه.
هه م گولبه نی بی خاری، هه م مه زره عی ئه زهاری
هه م مه خزهنی ئه سراری، ئی سباتی مه زایا کچ

(نالی، ۱۳۷۸: ۱۶۶)

لهم دپردها، وشهیی «گولبه ن» به ههله نووسراوه و دروست ئه وهیه ئه م وشهیه بکریته «گولبون» ه که له فهره نگی
فارسیدا واتای «پنجه گول، یان داری گولی سووری» ههیه.
ئه ی دل! خه راجی حاسلی زولماتی به حر و به ر
میراتی ئیعتیاره له فورزه ندی فه یله قووس

(نالی، ۱۳۷۸: ۲۴۹)

لهم دپردها، وشهیی «فورزه ندی» به ههله نووسراوه و دروست ئه وهیه ئه م وشهیه بکریته «فه رزه ند».
گه ر فه رپ و تاج و زینه ت و شه و که ت وه فای ده بوو
بی ده ردیسه ر ده مانه وه بو تاوس و خه رووس

(نالی، ۱۳۷۸: ۲۴۹)

لهم دپردها، وشهیی «خه رووس» به ههله نووسراوه و دروست ئه وهیه ئه م وشهیه بکریته «خو رووس».
وه ره قوربان! به جان هه ر دوو برا بین
که تو بی ماده ر و من بی پوده ر مام

(نالی، ۱۳۷۸: ۲۷۴)

لهم دپردها، وشهیی «پوده ر» به ههله نووسراوه و ده بی به پیی بیژه ی دروستی بکریته «پده ر».

که دیتم شه کۆلی سه د پهنگی، گوتم: بابایی عه ییاره
که بیستم له فزی بی ده نگی، گوتم: شه پیووری شاپووره

(نالی، ۱۳۷۸: ۴۱۹)

له م دپرده، وشه ی «شه کۆلی» به هه له نووسراوه و دروست ئه وهیه ئه م وشه یه بکریته «شکۆلی» .
لاله که مه جمهریکه به با خوش و گهش ده بی
ناوی که پر خه لووزه به شه بنم گهشایه وه

(نالی، ۱۳۷۸: ۵۵۴)

له م دپرده، وشه ی «شه بنم» هه له ی پینووسی هیه و دروست ئه وهیه ئه م وشه یه بکریته «شه بنه م» .
برۆت تیغیکه و سه مه ی سه یقه ل و مه سلوول و مووکاره
که عیشووی جه وه ره، ره مز و ئیشاره ی ئاوی مه ودايه

(نالی، ۱۳۷۸: ۵۶۲)

له م دپرده، وشه ی «وسمه» یه هه له یه و دروست ئه وهیه ئه م وشه یه بکریته «وه سمه» . وه سمه: گیایه که ویشکی
ده که ن و ده ی کۆتن. له کۆندا ژنان بۆ رهش کردنی سه ر و پرچیان سوودیان لی وه رگرتووه .
ئه هه هلی ته عدادی مه حاسین نووسیان
خال یه که و زولفی دووان، هه ر دوو سیان

(نالی، ۱۳۷۸: ۳۳۳)

له م غه زه له دا گه ر وشه کانی سه روا بخوینینه وه تیده گه ی ن له ته واو سه رواکاندا یه ک «ی» که متر نووسراوه و
دروست ئه وهیه ئه م «ی» دوايه له ته واو سه رواکاندا بکریته دوو «ی» وه ک: نووسیان، سیان.
فه رمووی به مه ژهی مه سستی، ئازانه و ته رده سستی
ساده ی له دلی سستی، تیری، به ته مه ننايه

(نالی، ۱۳۷۸: ۵۶۶)

له م دپرده، وشه ی «مژه ی» به هه له نووسراوه و دروسته که ی ئه وهیه بکریته «مژه ی» .
من وه کوو ره عدم و تو وه ک گول و سه به ی دیمه نی
من ده گریم و ده نالینم و تو پیده که نه ی

(نالی، ۱۳۷۸: ۶۷۵)

له م دپرده، له بالی یه که مدا وشه ی «دیمه نی» به هه له نووسراوه و دروسته که ی ئه وهیه بکریته «ده مه ن» که له گه ل
وشه کانی گول و سه به ی پازه ی چاوله یه ک ده خوڵقین و لایه نی جوانیناسی دپره که به هیزتر ده که ن.

«نالی»! زوبانه‌که‌ی تهر و پاراوی سه‌وسه‌نت
حه‌یرانی چاوی نیرگسه، وهك لاله، نادوی

(نالی، ۱۳۷۸: ۷۰۶)

له‌م دپردها، له‌بالی یه‌که‌م وشه‌ی «سه‌وسه‌نت» هه‌له‌ی رینووسی هه‌یه و دروسته‌که‌ی «سه‌وسه‌نت» هه. ئەم جوړه هه‌لانه‌ی دیوانی نالی به‌گشتی بو هه‌له‌ی بیژه‌کردنی وشه‌کان ده‌گه‌رپته‌وه.

له‌زۆربه‌ی دیوانی شاعیراندا به‌هۆی ئەوه‌ی له‌کۆندا شیوازی چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی کتیب و دیوانی شاعیران به‌م شیوازه‌ی ئیستا نه‌بووه؛ ئاساییه‌ی شیعری شاعیریک له‌دیوانی شاعیریکێ تردا تۆمار کرابیت. له‌ئەده‌بی فارسیش ئەو باب‌ه‌ته‌ی پرووی داوه. له‌ئەده‌بی کوردیشدا ئاساییه‌ی شیعری شاعیریک به‌نیوی شاعیریکێ تر جی‌که‌وتییت و له‌ناو دیوانه‌که‌ی به‌هه‌له‌ تۆمار کرابیت. لێره‌دا ئه‌رکی ساغکه‌ره‌ویه به‌وردینی و به‌پیتی زانستی شیوازاناسی شیعری شاعیران له‌و جوړه هه‌لانه‌ی پارێزیت. دیوانی نالی له‌م جوړه هه‌له‌یه‌ش بی‌به‌ش نه‌بووه؛ بۆیه‌ی دوا‌ی خویندنه‌وه و هه‌له‌سه‌نگاندنی به‌شی فارسی شیعره‌کانی نالی ده‌رکه‌وت دوو چوارینه‌ی فارسی به‌هه‌له‌ی له‌دیوانی نالیدا تۆمار کراوه که‌هۆنراوه‌ی نالی نین و به‌تویژینه‌وه‌یه‌کی کورت ئەو راستیه‌ی ده‌رده‌که‌ویت. چوارینه‌کان بریتین له:

یك نیم‌رخت: (أَلَسْتُ مِنْكُمْ بِبَعِيدٍ)
وان نیم دیگەر: (أَنْ عَذَابِي لَشَدِيدٍ)
بر گردِ رخت نوشته: (يُحْيِي وَيُمِيتُ)
(مَنْ مَاتَ مِنَ الْعَشَقِ، فَقَدْ مَاتَ شَهِيدَ)

ئەو چوارینه‌یه‌ی شاعیره‌که‌ی (ابوسعید ابوالخیره) و تا ئیستا به‌هه‌له‌ی به‌شیعی نالی ناسراوه.

آن زلف مش‌کبار بدان روی چون نگار
گر کوته است، کوتاهی از وی عجب مدار
شب در بهار میل کند سوی کوتاهی
آن زلف چون شب آمد و آن روی چون بهار

ئەو چوارینه‌یه‌ش شیعری (امیر معزی) یه و به‌هه‌له‌ی به‌شی فارسی دیوانی نالیدا تۆمار کراوه و تا هه‌نوکه به‌چوارینه‌یه‌کی نالی ناسراوه.

٧- ئه نجام

- له م توێژینهوهیه دا بهو ئه نجامه گه یشتین، به پێچهوانه ی بۆچوونی به شیخ له پەرخه گران ساغکه ره وه، هه له گری زانستی ده ق نییه؛ واته ئه گه ره له نوسخه یه کی ده ستنوسدا هه له هه بیته؛ هه رچه ند ئه وه هه لانه له لایه ن خودی نووسه ریشه وه بیته؛ ساغکه ره وه ئیزنی گۆرانکاری نییه و ناتوانیت ده ست تیوه ردان له ده قدا بکات و خۆی له گه له نووسه ری سه ره کی به هاوبه ش بزانیته و به شیخ له بیژه و دهسته واژه کانی ده قی سه ره کی بگۆریته. زانستی ساغکردنه وه، جیاواز له شه رح و لیکدانه وه یه و له ساغکردنه وه دا هه ر جوړه لیکدانه وه یه ک دروست نییه.

- گرنگترین پێوه ر بۆ هه له بژاردن و له سه رتر بوونی دروستی وشه، یان دهسته واژه یه ک به سه ر وشه، یان دهسته واژه یه کی تر له شیعی کلاسیکی کوردیدا، پێوه ری په وانبیژییه. ساغکردنه وه ی به شیخ له شیعی شاعیرانی کلاسیک به پێی ئه وه پێوه ر، شیوازیکی زانستی و په سه ند کراوه.

- بوونی هه له ی پێنووسی ئه وه وشه فارسیانه ی دیوانی شاعیرانی کلاسیکی کوردی، به تاییه ت شاعیرانی قوتابخانه ی بابان بۆ چه ند هۆکاری سه ره کی ده گه رپێته وه؛ یه که م به هۆی دره نگ سه ره له لدان ناوه ندانه کانی چاپ و بۆلاوکردنه وه له کوردستاندا له سه ره تادا دیوانی شاعیرانی کلاسیک هه ر به شیوه ی ده ستنوس بۆلاو بوونه ته وه و به شیخ له وه هه لانه بۆ پێنووسی ئه وه دیوانانه ده گه رپێته وه. دووه م: شاعیرانی کلاسیکی کوردی له بیژه کردنی ئه وه وشه فارسیانه دا تووشی هه له بوون و هه ر ئه وه هه له بیژه کردنه، هۆی هه له ی پێنووسی ئه وه وشانه له شیعه کاندایه که له زۆر دێردا لیکدانه وه ی ناته واوایشی لی که وتۆته وه.

- نزیککی شیوه ی پێنووسی به شیخ له پێته کان وه ک: د، ذ، ک، گ، و... هتد.

- هاوشیوه ی بوونی پێنووسی ئه وه پێته ی جیاوازیان ته نیا له نوخته دایه وه ک: «ب، پ، ت، ج، چ، ح، خ، ر، ز، ژ، س، ش» له سه ره تا و ناوه ندی وشه کاندایه.

- هه له ی پێنووسی نیوی که سایه تییه کان، زاراوه کانی پسه پۆری، نیوه کانی گیا و گۆل و گیانه به ران و هتد.

- خراب خوێندنه وه وه ک دیارترین خه ساری ساغکردنه وه.

- پاک بوونه وه ی وشه و پێته کان له نوسخه کاندایه.

- نوسخه کۆنه کان، به پێنووسی کۆن و به خه تته نه سه ته علیق نووسراون و په نگه هه له خوێندنه وه، به تاییه ت

له به شی لیکدراوه کانی خه تته نه سه ته علیق، هۆی هه له ی پێنووسی و تومار کردن بیته.

سه‌رچاوه‌کان

ئه‌حمه‌دی شاوه‌یسی میکاییلی، مه‌لاخدر (نالی) (۱۳۷۸). *دیوانی نالی*، لیکۆلینه‌وه و لیکدانه‌وه‌ی، مه‌لا عه‌بدولکه‌ریم موده‌پرپرس و فاتح عه‌بدولکه‌ریم. چاپی پینجه‌م. سنه: کوردستان.

بیلوو، مه‌لا کاکه‌حمه (ناری) (۱۳۸۳). *دیوانی ناری، کۆکردنه‌وه و راست کردنه‌وه: کاکه‌ی فه‌لاح*. چاپی یه‌که‌م، سنه: کوردستان.

قاره‌مانی، جه‌عفه‌ر (۱۳۹۸). *لیکدانه‌وه‌ی ئاستی زمانی شیعری وه‌فایی*، پژوهشنامه ادبیات کردی، س ۵، ژ ۸، ل ۲۳۳، ۲۵۹.

مه‌لا عه‌بدولکه‌ریم موده‌پرپرس و فاتح عه‌بدولکه‌ریم (۱۳۶۴). *دیوانی نالی*. چاپی دووه‌م، ورمی: سه‌لاحه‌ددین ئه‌ییوبی.

مه‌سه‌وود محه‌مه‌د (۱۹۷۷). *ده‌سته‌و دامانی نالی*. چاپی ستۆکهۆلم.

منابع فارسی

جهان بخش، جويا (۱۳۷۸). *راهنمای تصحیح متون*. چاپ اول، تهران: میراث مکتوب.

سمیعی گیلانی، احمد (۱۳۷۳). «نکته‌هایی در باب تصحیح متون». *درباره ویرایش*. چاپ دوم، تهران: نشر دانشگاهی.

عمادی حائری، محمد (۱۳۸۷). *تصحیح متون با تاکید بر تصحیح متون فارسی*. مجله گزارش میراث. دوره‌ی دوم، سال ۳، ش ۲۵، ۲۶، صص ۴، ۱۲.

محقق، مهدی (۱۳۶۹). «روش تصحیح و نشر متون». مجموعه مقالات انجمن واره، بررسی مسائل ایران شناسی، به کوشش علی موسوی گرمارودی. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه.

منجد، صلاح‌الدین (۱۳۷۸)، *روش تصحیح نسخه‌های خطی*. ترجمه حسین خدیو‌جم. مجله آینه میراث، زمستان و بهار، س ۱، ش ۳ و ۴، صص ۱۰۳، ۱۱۱.

هروی، نجیب‌مایل (۱۳۸۰). *تاریخ نسخه‌برداری و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*. تهران: کتابخانه مجلس.